

Федір Стрижачук

РЕНЕСАНС ДОКТРИНИ
ПРО ТРІЙЦЮ
У БОГОСЛОВ'І ХХ ст.

Київ
«ДУХ І ЛІТЕРА»
2024

УДК 231.01
С85

Стрижачук Федір

С85 **Ренесанс доктрини про Трійцю у богослов'ї XX ст. / Серія «Сучасна протестантська теологія» — К.: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. — 448 с.**

ISBN 978-966-378-919-4

У монографії вперше в Україні здійснено всебічний аналіз феномену «відродження доктрини про Трійцю» у західному богослов'ї. У дослідженні з'ясовано, що доктрина про Трійцю є ключовою для християнської віри. Утвердившись у період патристики, вона пройшла шлях поступового занепаду, який досягнув піку в XIX ст. У XX ст. відбувся ренесанс доктрини про Трійцю, ініціаторами якого були К. Барт і К. Ранер. Розвиток доктрини про Трійцю у богослов'ї Ю. Мольтманна, В. Панненберга, Р. Дженсона, І. Зізіуласа та ін. у другій пол. XX ст. став zenітом її відродження. Ренесанс тринітаризму став не лише надбанням умоглядного вчення про Бога, але і парадигмою для всіх сфер прикладного богослов'я і християнських практик, зокрема еклезіології, політичної теорії, богослужіння та місії. Книга адресована богословам, філософам, релігієзнавцям і духовенству.

УДК 231.01

*Книгу видано за сприяння Східноєвропейського
інституту теології (Львів, Україна)*

ISBN 978-966-378-919-4

© Стрижачук Ф. В., 2024
© «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024

Зміст

Передмова.....	7
<i>Розділ 1. Резони на користь дослідження тринітарного ренесансу</i>	<i>13</i>
1.1. Доктрина про Трійцю як основа унікальності християнства	15
1.2. Історичний пріоритет у вирішенні доктринальних і практичних проблем ранньої церкви	28
1.3. Забуття Трійці у сучасній церкві	50
1.4. Сучасне відродження доктрини про Трійцю	62
Висновки до розділу 1	76
<i>Розділ 2. Шлях до «забуття Трійці»</i>	<i>79</i>
2.1. Початок затемнення Трійці: від Августина до Томи Аквінського	81
2.2. Реформація й антитринітарні рухи.	99
2.3. Доктрина про Трійцю у Ф. Шлеєрмахера і ліберальному богослов'ї XIX ст.	117
Висновки до розділу 2	136
<i>Розділ 3. Початок доби тринітарного ренесансу</i>	<i>139</i>
3.1. Тринітарне богослов'я К. Барта	141
3.2. Тринітарне богослов'я К. Ранера	168
Висновки до розділу 3	196
<i>Розділ 4. Zenit ренесансу тринітарного богослов'я</i>	<i>201</i>
4.1. Соціальна концепція Трійці Ю. Мольтманна	203
4.2. Історія та доктрина про Трійцю у В. Панненберга	241
4.3. Тринітарна ідентичність в історичному наративі Р. Дженсона	261
4.4. Тринітарний персоналізм І. Зізіуласа	280

4.5. Тринітарний синтез: К. Лакунья, М. Еріксон, Т. Торренс	298
Висновки до розділу 4	324
<i>Розділ 5. Прикладні сфери застосування доктрини про Трійцю</i>	<i>331</i>
5.1. Тринітарна еклезіологія	333
5.2. Трійця як образ справедливого і рівноправного суспільства у Л. Боффа	350
5.3. Трійця та богослужіння	366
5.4. Трійця і місія	383
Висновки до розділу 5	403
Післямова	409
Список використаної літератури	416

*Присвячую цю книгу
своїй коханій дружині Галині*

Передмова

Розуміння Бога як Трійці вирізняє християнство з-поміж інших світових релігій і систем філософського теїзму. Бог існує у Своєму трансцендентному бутті і відкривається людям в історії як Отець, Син і Дух Святий, який водночас є єдиним за своєю суттю. Доктрина про Трійцю є ключовою доктриною християнського богослов'я. Разом із доктриною про боговтілення вона складає основу християнського богослов'я. Доктрина про Трійцю вкорінена в історії біблійного одкровення, сформульована в період патристичного богослов'я і є фундаментом, фактором когерентності та унікальності християнського богослов'я. Проте з плином історії автентичне тринітарне розуміння Бога, втілене в доктрині про Трійцю, поступово втратилося, а в XIX ст. «феномен забуття Трійці» у західному християнському богослов'ї досяг свого піку. У XX ст. відбувся «ренесанс доктрини про Трійцю», проте навіть на початку XXI ст. цей процес не набув значного поширення на рівні богослов'я, практики помісних церков та освітніх інституцій, які готують служителів для християнських спільнот. Метою нашого дослідження є охарактеризувати процес відродження тринітарного богослов'я, вказавши на його передумови, перебіг і наслідки для християнського богослов'я і практики.

Наше дослідження не буде спрямоване на систематичний виклад класичної доктрини про Трійцю, історії її формування, розвитку та рецепції впродовж усієї історії християнства. Основна мета нашого дослідження — розкрити і проаналізувати унікальне явище в історії сучасного богослов'я — ренесанс доктрини про Трійцю у християнському богослов'ї XX ст.

Історичний наратив доктрини про Трійцю від її формування у період патристики до теперішнього часу приблизно

відповідає методологічній парадигмі, запропонованій американським філософом А. Макінтайром у монографії «Після чесноти»¹. Досліджуючи моральну філософію і сучасний стан моральної аргументації, А. Макінтайр дійшов висновку, що сучасна етична думка та практика моралі знаходяться у хаотичному стані. Такий стан сучасної моралі є наслідком розвитку моральної традиції, який пройшов три виразні стадії: процвітання, краху і відновлення у викривленій формі². Макінтайр розуміє умовність і схематичність своєї парадигми, називаючи її гіпотезою, застосованою до вигаданого світу. Парадигма А. Макінтайра лише приблизно відповідає історії доктрини про Трійцю, тому потребує концептуальної корекції.

III–IV ст. є часом формування і процвітання доктрини про Трійцю. Подальша історія рецепції і передання доктрини про Трійцю не може бути позначена терміном «крах» чи «катастрофа». В історії християнської церкви не було періоду, коли вона не сповідувала б віру в триєдиного Бога³. За періодом процвітання, найпевніше, йшов період поступової «маргіналізації» та «забуття» доктрини про Трійцю у західному християнському богослов'ї, який досягнув піку у XIX — поч. XX ст. Третій період «вигаданого світу» А. Макінтайра позначається як відновлення у викривленій формі. Ренесанс доктрини про Трійцю у XX ст., який почався в богослов'ї К. Барта і К. Ранера й набув розквіту в ідеях Ю. Мольтманна, В. Панненберга, Р. Дженсона, І. Зізіуласса, К. Лакуньї та ін., не був простим повторенням патристичної доктрини про Трійцю. Найпевніше, це було контекстуалізацією, актуалізацією, переосмисленням давньої доктрини про Трійцю в сучасному еклезіологічному і соціальному середовищі. Проте тринітарний ренесанс не просто переосмислення, а відкриття витісненої на маргінес

1 Аласдер Макінтайр, *После добродетели: Исследование теории морали, Концепции* (Москва: Академический Проект, 2000).

2 Макінтайр, 7.

3 Veli-Matti Kärkkäinen, «The Trajectories of the Contemporary „Trinitarian Renaissance“ in Different Contexts», *Journal of Reformed Theology* 3, issue 1 (1 September 2009): 8.

доктрини про Трійцю. Основний фокус уваги нашого дослідження спрямований на третій період історії доктрини про Трійцю — тринітарний ренесанс. Слід також зазначити, що ренесанс доктрини про Трійцю не був «одновимірним» богословським явищем, яке можна зобразити за допомогою висхідної кривої на богословській карті ХХ ст. Найпевніше, це висхідна крива, яка містить багатовимірне дискусійне поле богословських концепцій.

Християнське богослов'я можна розглядати як дослідницьку традицію в термінах, запропонованих філософом науки Л. Лауденом.¹ Щоб вважатися дослідницькою традицією, християнське богослов'я має функціонувати як інтелектуальна сфера дослідження, яка ставить за мету розв'язання проблем. Богослов'я як сфера дослідження займається вирішенням емпіричних і концептуальних проблем. Богословські рефлексії та інтерпретації створюють пояснювальні теорії у відповідь на емпіричні проблеми. Ці теорії, здійснюючи спроби розв'язувати емпіричні проблеми, генерують виникнення концептуальних проблем, коли зустрічаються з іншими конкурентними теоріями в дослідницькій сфері християнського богослов'я. Коли ці теорії взаємодіють одна з одною, вони постійно розвиваються та уточнюються у процесі розв'язання внутрішніх та зовнішніх концептуальних проблем. Отже, як і наукові, богословські теорії можна оцінювати на основі їхньої спроможності розв'язувати проблеми. Чи вирішує богословська теорія більше проблем, ніж її суперники, і чи не вирішує вона ці проблеми за рахунок створення додаткових емпіричних та концептуальних проблем?

Запропоноване розуміння богослов'я є новаторським і не виводиться з дефініцій «богослов'я», запропонованих переважною більшістю богословів минулого та теперішнього. Проте ретроспективний погляд на історію християнського богослов'я доводить, що його ідентифікація як дослідницької

1 Larry Laudan, *Progress and Its Problems: Towards a Theory of Scientific Growth*, 1st paperback print (Berkeley, Calif.: Univ. of Calif. Press, 1978), 81.

традиції є перспективною концепцією, яка сприяє самоусвідомленню християнського богослов'я. Догмати християнської церкви є «твердим ядром» християнського богослов'я як дослідницької традиції. Догмат про Трійцю є важливою складовою «твердого ядра» традиції християнського богослов'я. Інші християнські доктрини складають «захисний пояс» для твердого ядра християнських догматів, ці доктрини можуть модифікуватися і розвиватися.

Слід також розрізнати «догмат про Трійцю» від «доктрини про Трійцю». Догмат про Трійцю — це вчення, кодифіковане офіційними рішеннями християнської церкви на вселенських соборах та інших представницьких зібраннях. Доктрина про Трійцю базується на догматі про Трійцю, проте її зміст формують окремі богослови, тому він може містити варіативність, зумовлену історичним, культурним та еkleзіологічним контекстом і прагматичними та апологетичними інтенціями автора. Психологічна і соціальна концепції Трійці є прикладами варіантів доктрини про Трійцю, які ґрунтуються на одному догматі про Трійцю. Окремі варіанти християнських доктрин були запропоновані, щоб вирішити емпіричні і/або концептуальні проблеми християнського богослов'я. Доктрини, які успішніше вирішували емпіричні і концептуальні проблеми, виявилися більш конкурентними, набули більшого поширення та визнання. У цьому дослідженні ми прослідковуємо історію відродження доктрини про Трійцю і показуємо її важливість у вирішенні багатьох емпіричних і концептуальних проблем.

Ренесанс доктрини про Трійцю в XX ст. є помітним, визнаним і важливим процесом у християнській богословській традиції. Проте ґрунтовних досліджень процесу відродження тринітарного богослов'я у XX ст. нараховується небагато. Тринітарне відродження було багатовимірним процесом і може бути подане в різних концептуальних схемах. У нашій роботі ми розглянемо і будемо дискутувати з найбільш помітними дослідженнями цього процесу.

Однак процес відродження доктрини про Трійцю у XX ст. також мав напрямок, який хоча і був помічений дослідниками, однак не був досліджений і описаний, — це рух від ренесансу доктрини про Трійцю в систематичному богослов'ї у вигляді психологічної концепції Трійці до розвитку соціальної концепції Трійці та її проникнення в сферу практичного богослов'я. Саме цей напрямок руху процесу відродження доктрини про Трійцю буде досліджено і окреслено у нашій праці.

Дослідження складається з п'яти розділів.

Перший розділ **«Резони на користь дослідження тринітарного ренесансу»** присвячено аналізу актуальності дослідження відродження доктрини про Трійцю та експлікації основних резонів на користь того, що вивчення новітньої історії розвитку доктрини має сенс і буде корисним для богословського академічного середовища і для лідерів різних видів служіння в християнських церквах. Тут також показано, що ренесанс доктрини про Трійцю почався в європейському богослов'ї, але з часом став глобальним феноменом.

Другий розділ **«Шлях до забуття Трійці»** досліджує історичні передумови, які сприяли маргіналізації доктрини про Трійцю.

Третій розділ **«Початок доби тринітарного ренесансу»** присвячено початку відродження доктрини про Трійцю в богослов'ї XX ст., який був ініційований провідними богословами К. Бартом і К. Ранером.

Четвертий розділ **«Зеніт ренесансу тринітарного богослов'я»** є дослідженням розквіту доктрини про Трійцю в другій пол. XX ст. Тут ми розглядаємо тринітарне богослов'я Ю. Мольтманна, В. Панненберга, Р. Дженсона, І. Зізіуласа, К. Лакуньї, М. Еріксона і Т. Торренса і показуємо перехід від психологічної до соціальної концепції Трійці.

П'ятий розділ **«Прикладні сфери застосування доктрини про Трійцю»** розглядає сфери життя церкви і суспільства, в які проникло тринітарне богослов'я і були застосовані концепції з дискурсу про Трійцю.

Дослідження має на меті привернути увагу богословів, ієрархів, пасторів та служителів християнських церков до великого потенціалу, який міститься в доктрині про Трійцю, а також мотивувати дослідників на подальші розвідки потенціалу тринітарного богослов'я в інших сферах служіння християнської церкви.

Розділ 1

РЕЗОНИ НА КОРИСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИНІТАРНОГО РЕНЕСАНСУ

У першому розділі ми називаємо і викладаємо основні резони на користь розвідки відродження доктрини про Трійцю в християнському богослов'ї XX ст. Не вдаючись до технічної деталізації, ми виділяємо чотири основні підстави актуальності і важливості для дослідження. 1. Важливість доктрини про Трійцю для християнської унікальності і міжрелігійного діалогу та крос-культурної місії. 2. Історичний пріоритет доктрини про Трійцю у вирішенні доктринальних і практичних проблем ранньої християнської церкви. 3. Маргіналізація доктрини про Трійцю у богослов'ї XIX ст. і «забуття Трійці» у сучасній християнській церкві. 4. Відродження доктрини про Трійцю в богослов'ї XX ст.

У цьому розділі ми показуємо, що доктрина про Трійцю є надзвичайно важливим і унікальним християнським вченням про Бога. У добу становлення християнського богослов'я доктрина про Трійцю стала вченням, яке вирішило низку концептуальних і практичних проблем. Проте з причин, які ми називаємо та досліджуємо у другому розділі, доктрина про Трійцю потрапила на маргінес академічного богослов'я у XIX ст., а в XX ст. «забуття Трійці» поширилося на церковне богослов'я і практику християнської церкви. Водночас XX ст. в академічному богослов'ї стало періодом «ренесансу тринітарного богослов'я», який не повинен залишатися пріоритетом академічного богослов'я, а стати публічною богословською та інтелектуальною подією, відомою всім, хто цікавиться глобальними інтелектуальними процесами.

1.1. Доктрина про Трійцю як основа унікальності християнства

Християнство є монотеїстичною авраамічною релігією. У ранньому християнському тексті «Пастир Герми» в уста ангела покаяння вкладаються такі слова: «Передусім віруй, що є один Бог, який все створив і звершив, і з нічого усе спричинив до буття. Він все обіймає, Сам будучи неосяжним, і не може бути ні словом визначений, ні розумом осягнений. Отже, віруй у Нього, бійся Його»¹. Це твердження було одним із основних принципів раннього християнства, його багато разів цитували ранні християнські богослови, зокрема Іриней Ліонський, Оріген, Афанасій Великий та інші². У визнанні одного Бога християнство погоджується з монотеїстичними релігіями — юдаїзмом, який існував до християнства, та ісламом, який виник після утвердження християнства.

У Новому Завіті юдейський монотеїзм приймається без застережень, тому віра в одного Бога не стає предметом особливої уваги жодного з авторів Нового Завіту і згадується лише у текстах, які висвітлюють інші віросповідні та практичні теми. У Посланні Якова автор запитує: «Чи віруєш ти, що Бог один?» і позитивно відповідає: «Добре робиш!» (Як. 2:19). Яків схвально говорить про віру в єдиного Бога, хоча і зазначає, що такої умоглядної віри недостатньо для віри у повному християнському розумінні цього слова. Апостол Павло з'ясовує питання «ідолоських жертв» і обґрунтовує свою позицію посиленням на монотеїзм та поклоніння одному Богові. Він говорить: «Тож про споживання ідолоських жертв ми знаємо, що ідол

1 «Пастырь Гермы». Москва: «Присцельс», 1997 (текст издания 1862 г. *Памятники древней христианской письменности*, т. 2.). Книга 3, 5. Подобие 6, 5. Книга 2, Заповеди 1.

2 Franz Dünzl, *A Brief History of the Doctrine of the Trinity in the Early Church* (London; New York: T & T Clark, 2007), 1.

1.3. Забуття Трійці у сучасній церкві

Доктрина про Трійцю є вченням, яке визначає унікальність християнського розуміння Бога. Вона була ключовою доктриною в ранній період формування християнського богослов'я і повинна бути такою сьогодні. Сучасне тринітарне богослов'я переживає період піднесення і стрімкого розвитку, що буде доведено в наступних розділах, проте у церковному середовищі майже всіх конфесій і в церковному богослов'ї доктрина про Трійцю є забутою і знехтуваною. Т. Пітерс справедливо зазначає: «Тринітарне мислення виявилось одним із найретельніше збережених секретів богослов'я в другій пол. XX ст.»¹. Автор монографії «Свята Трійця: у Писанні, історії, теології та поклонінні»² також переконаний, що попри відродження тринітарного мислення серед богословів у другій половині XX ст. доктрина про Трійцю не проникла в церковне середовище. Він пише: «Відтоді з'явилися численні праці, але, як я бачу, цей потік активності ще не просочився до кафедри або церковної лавки. Здебільшого все обмежується богословськими трактатами. Для переважної більшості християн, зокрема й більшості служителів і студентів-богословів, Трійця все ще є математичною головоломкою, перевантаженою філософським жаргоном, що належить до вищої сфери, віддаленої від щоденного життя»³. Автор популярної книжки для широкого кола читачів «Забута Трійця» Дж. Вайт зауважує, що він ніколи не чув, щоб хтось говорив: «Я люблю Трійцю!». Хоча лозунги «Я люблю Ісуса!», «Я люблю Бога!», «Я люблю Біблію!» є дуже

1 Ted Peters, *God as Trinity: Relationality and Temporality in Divine Life*, 1st ed (Louisville, Ky: Westminster/J. Knox Press, 1993), 7.

2 Letham, *The Holy Trinity*.

3 Letham, 1.

2.3. Доктрина про Трійцю у Ф. Шлеєрмахера і ліберальному богослов'ї XIX ст.

Ф. Шлеєрмахер¹ займає помітне місце в історії християнського богослов'я. Його або підносять до небес, визнаючи видатну роль у формуванні протестантської богословської традиції, або нещадно критикують за ініціацію ліберального богослов'я, яке було скомпрометоване, розкритиковане у XX ст. і зійшло з інтелектуальної сцени Європи й Америки. Ф. Шлеєрмахера називали «принцом Церкви»², «гігантом християнського богослов'я»³, «отцем сучасного богослов'я»⁴ і «фундатором сучасної релігійної і богословської думки»⁵.

Проте коли йдеться про тринітарне богослов'я Ф. Шлеєрмахера, зазвичай згадують лише те, що в його монументальній праці «Християнська віра» доктрина про Трійцю винесена в додаток⁶. Це витлумачується як ознака неважливості доктрини для Ф. Шлеєрмахера. Дослідник тринітарного богослов'я К. Велч запевняє, що у Ф. Шлеєрмахера доктрина про Трійцю має «другорядне значення»⁷. Насправді, це не зовсім точне

1 Фрідріх Шлеєрмахер, 1768–1834 pp.

2 Stephen Sykes, *Friedrich Schleiermacher, Makers of Contemporary Theology* (Richmond: John Knox Press, 1971), 49–51.

3 Brian Albert Gerrish, *A Prince of the Church: Schleiermacher and the Beginnings of Modern Theology* (Eugene: Wipf and Stock, 2001), 20.

4 C. W. Christian, *Friedrich Schleiermacher, Makers of the Modern Theological Mind* (Waco, Tex: Word Books, 1979), 11.

5 Robert R. Williams, *Schleiermacher the Theologian: The Construction of the Doctrine of God* (Philadelphia: Fortress Press, 1978), 1.

6 W. Waite Willis, *Theism, Atheism, and the Doctrine of the Trinity: The Trinitarian Theologies of Karl Barth and Jürgen Moltmann in Response to Protest Atheism*, American Academy of Religion Academy Series, no. 53 (Atlanta, Ga: Scholars Press, 1987), 20; Hill, *The Three-Personed God*, 84.

7 Claude Welch, *In This Name: The Doctrine of the Trinity in Contemporary Theology* (Eugene, Ore.: Wipf & Stock, 2005), 155.

*Отець, Син і Дух Святий
у тринітарному богослов'ї К. Барта*

Розвиваючи свій тринітаризм одкровення, К. Барт дотримується монархічного порядку розгляду божественних Осіб: Отець, Син і Дух Святий. Він щоразу починає із повернення до свого пункту орієнтації — божественного саморозкриття в Ісусі Христі. Потім звертається до відповідних артикулів Нікейського символу віри і розвиває свої аргументи з огляду на динаміку тринітарного життя вічного Бога.

Перш ніж говорити про Отця, Сина і Святого Духа в тринітарному богослов'ї К. Барта, слід зазначити, що він критично ставився до традиційного терміна «особа», який використовується щодо членів Трійці. Богослов вважає, що слово «особа» в сучасному мовному вжитку відрізняється від значення цього слова, яке вкладали автори традиційної доктрини про Трійцю. Він переконаний, що Трійця не складається з трьох незалежних автономних самосвідомих «Его». Так розуміють слово «особа» сучасні люди. Тут К. Барт робить неочікуваний хід, і для означення Отця, Сина і Святого Духа обирає німецький термін «seinsweise»¹ (буквальний переклад українською мовою — «спосіб буття»). В англійських перекладах використовується термін *mode of being*, який відразу викликає асоціації з модалізмом і відповідно — звинувачення К. Барта в модалізмі. Ми відкладемо дискусію з цього приводу на пізніше. Отже, для Барта Трійця, найпевніше, є трьома відмінними «способами буття» одного божественного «Я»². Інакше кажучи, К. Барт вважає, що якщо говорити про божественну Особу у сучасному розумінні слова «особа», то це слово слід приберегти для означення єдності триєдиного Бога³. С. Гренц пояснює це так: «Для Барта Отець, Син і Дух Святий є божественними образами буття, які вічно існують у Богові в абсо-

1 Kärkkäinen, *The Trinity*, 71.

2 William J. La Due, *The Trinity Guide to the Trinity* (Harrisburg, Pa: Trinity Press International, 2003), 126–27.

3 Marmion and Van Nieuwenhove, *An Introduction to the Trinity*, 158.